

ЯВИЩЕ ЕЛІПСА ЯК СПОСІБ ЕКОНОМІЇ МОВНИХ ЗАСОБІВ

Тенденція до економії мовних засобів є універсальним процесом, що визначає розвиток і функціонування мови. Прагнення більш економно і достаньо ємно висловити багатоманіття об'єктивного світу обумовлено потребами мислення і спілкування. Критерієм стислості висловлювання є співвідношення між сумою переданої інформації і витраченими для цього мовними (мовленнєвими) засобами. Скорочення висловлювання дозволяє збільшити його інформаційний обсяг, а багатство засобів економії в різних стилістичних групах – передати емоційні й стилістично-сміслові відтінки.

Питання про синтаксичну природу скорочених, неповних речень суперечливе: одні науковці приєднують їх до самостійних і незалежних речень, інші – до еліптичних, односкладних. Вивчення засобів економії мови стало актуальним лише порівняно недавно. Це зумовлено низкою суперечностей у тлумаченні природи еліпса як феномену двоєдиного порядку.

Аналіз феномену еліпса, визначення стилістичного потенціалу еліптичних конструкцій – мета нашої розвідки, втілення якої передбачає розв'язання таких завдань: описати феномен еліпса, з'ясувати причини появи і поширення еліптичних конструкцій, встановити їх місце в реалізації синтаксичної компресії.

Вивчення еліпса має давню і багату традицію, яка сягає своїм корінням в античну давнину, де він розумівся як дефект мовлення. Особливого розквіту “еліпсологія” набуває в ХІХ ст., де започатковно й сучасні лінгвістичні підходи до його вивчення – формально-логічний, власне-граматичний, психологічний тощо. Попри це, все ще не вироблено єдиної та несуперечливої дефініції еліпса. Термін “еліпс” першим почав вживати Ш.Баллі, взявши за основу визначення семантичний критерій, який сприяє розумінню змісту без присутності мовленнєвого факту.

Цим терміном послуговуються на позначення “незакінченість”, “перерваність” речення. Відповідно до різного співвідношення формальних і семантичних ознак неповних речень еліптичні структури є формально неповними, а в семантичному плані – інформативно достатніми.

У традиційних і новітніх граматичних теоріях еліпс витлумачують як синтаксичну універсалію, що ґрунтується на операції скорочення структурно й семантично значущих компонентів речення в межах загальної тенденції до спрощення мовленнєвих повідомлень. Він – дієвий спосіб розвантаження реченнєвої матерії та звільнення її від змістовно надлишкових чи конструктивно зайвих компонентів, які несуть повторювану інформацію, в його основі лежить принцип укомпактнення предикативних одиниць.

Виявом внутрішньореченнєвого аналітизму є еліпс, сутність якого й полягає в матеріальній невираженості окремих членів речення – у “пропуску одного (кількох) із членів синтаксичної конструкції, стійкого словосполучення, слова, що легко домислюється, відновлюється в контексті або ситуації мовлення” [7, 157].

Будучи результатом процесу стиснення (компресії) певних смисловантажених елементів висловлення, еліпс відіграє важливу роль у його конституюванні, а тому є вельми продуктивним способом компактної репрезентації інформації засобами, які належать практично до всіх рівнів мовної системи – лексичних, морфологічних і синтаксичних.

Еліптичні речення найчастіше розглядають як різновид неповних, які, за І. Вихованцем, є реченнями з частковою реалізацією їх структурних схем, тобто реченнями з пропущеними компонентами, “необхідність яких зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю окремих членів і зв'язком із наявними в реченні членами” [1, 103]. Неповні речення надають мовленню невимушеності, гнучкості та природного звучання, сприяють виділенню комунікативного центру висловлення.

Неповні речення зазвичай витлумачують з таких точок зору: структурно-семантичної незавершеності; семантичної відтворюваності / не-відтворюваності, що загалом прогнозує широке і вузьке розуміння еліпсиса.

У контексті структурно-семантичної незавершеності еліпс вивчають як явище неповноти: незавершені висловлення – це конструкції, в яких невираженими залишаються необхідні елементи смислу, що зумовлюють порушення безперервності синтаксичних зв'язків і до нереалізованості деяких валентно обов'язкових актантів. За цих умов невербалізованими можуть виявитися змістовно значущі сегменти висловлення, які несуть нову інформацію. З огляду на це є підстави вважати еліптичні речення варіативною формою висловлення, а незавершені – порушенням норми.

О. Пешковський, на думку якого еліптичні речення – недостатні граматичні сполучення, що представлені в схемі повного речення, але позбавлені тих чи інших форм [5, 126-127], визначив

низку чинників, якими обумовлена реченнева неповнота: можливість запозичення слів з контексту; допустимість заміни відсутніх слів “домисленими” (уявними) формами; можливість вираження уявлення, що відповідає відсутньому члену, сусіднім реченням; достатність предметних і формальних значень членів неповного речення для збудження образу відсутнього члена; можливість вираження тих чи інших уявлень інтонаційними засобами.

Подальше розв’язання проблематики реченневої неповноти належить О. Шахматову, на думку якого односкладні речення є неповними лише тоді, коли в них пропущено член, який є зрозумілим з сусідніх речень, з обставин мовлення або з самого неповного речення.

Ідеї О. Пешковського, О. Шахматова були підхоплені й розвинуті в академічній граматиці російської мови, де неповне речення отримало свою системно обґрунтовану інтерпретацію. Уперше на матеріалі сучасної української мови неповні речення розглядав І. Чередниченко [8], на думку якого класифікація останніх повинна ґрунтуватися не тільки на виявленні граматичної ролі опущеного члена (як у О. Пешковського і О. Шахматова), а й на основі тих форм синтаксичної підпорядкованості, що характерні для формального складу неповного речення. Мовознавець виокремлює такі їх типи: 1) неповні речення, неповнота яких зумовлена самою їх будовою; 2) неповні речення, в яких опущення спричинене смисловими зв’язками з попереднім або наступним контекстом чи обставинами мовлення.

Подальший розвиток учення про неповні речення української мови знаходимо в працях П. Дудика, який не тільки дав визначення, а й запропонував власну оригінальну концепцію, прийнятну й для інших мов. Неповним, за його визначенням, є речення без одного або кількох формально відсутніх членів, потрібних для його смислової завершеності, які підказуються граматичною будовою та смислом і які зрозумілі з сусідніх речень (ситуації) [2, 145]. Еліптичні речення він вважає різновидом неповних, специфіка яких полягає в тому, що “уявлення про відсутній елемент встановлюється не з об’єктивної ситуації <...> і не з сусідніх речень, а безпосередньо впливає з лексико-граматичних особливостей цих речень, підказується їх значенням і формою” [2, 216]. Отже, в українській граматичній традиції еліптичне речення тлумачиться як автосемантичний різновид неповного речення.

Витлумачення еліпса в контексті поновлюваності / непоновлюваності є чи не найголовнішим підходом до його наукового осягнення як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві, суть якого полягає в принциповому розмежуванні неповних речень за ознакою відтворюваності пропущених членів, а операція відтворення може мати такі засади: контекстуальні, ситуативні, діалогічні. Невідтворюваність відсутнього члена базується на неможливості цих операцій. За інших умов речення вважається аграматичним – таким, що суперечить мовній нормі і/або мовленнєвому узусу.

Цю думку розвиває А. Загнітко: “Про еліпс можна вести мову тільки в тому випадку, коли в системі мови не існує синонімічного ненульового способу вираження, адже при еліпсації речення спостерігається перетворення нееліпсованої структури в еліпсовану” [3, 491].

Еліпс – феномен двоєдиного порядку: в ньому взаємодіють і перетинаються процес і результат. Процесуальною його стороною є когнітивно-семантичні засади породження думки, результатом – її компактне аранжування в реальних умовах спілкування. Будучи симбіозом процесу та результату, еліптичне речення виступає дієвим засобом гармонізації форми та змісту мовленнєвих повідомлень.

Розгляд еліптичних речень у межах категорії повноти/ неповноти репрезентує щонайменше два аспекти його розуміння – вузьке і широке. Вузьке розуміння еліптичних речень ґрунтується на структурній схемі, що дає підстави вважати еліптичним лише те речення, в якому пропущено якийсь валентно обов’язковий його компонент [3, 492], а в деяких випадках – тільки дієслово-присудок [4, 143] або те, що не підлягає відновленню через контекст.

Інтерпретація еліпса в широкому сенсі мотивована прагненням відірватися від структурної схеми речення і вийти на рівень його панорамного бачення, що вимагає врахування пропуску будь-якого комунікативно значущого елемента – як обов’язкового, так і факультативного, як відтворюваного, так і не відтворюваного, як системно, так і ситуативно заданого.

Смисловий еліпс є ні що інше, як недомовленістю, яка залишається “за кадром” мовленнєвого продукту і яка має бути відтвореною на основі пресупозиції – загального обсягу знань комунікантів.

Лінгвісти визначають такі види еліпсів: синтаксичний, семантичний, контекстуальний, ситуативний. Синтаксичний еліпс розглядають, з одного боку, як різновид неповного речення, а з другого, – як своєрідний тип аранжування мовленнєвих дій. Він будується на аналогії – специфічній побудові еліпсованої частини, яка дозволяє точно визначити те, що не виражено і здійснюється як супресія одного чи кількох різних членів речення. Наприклад: *Моя дружина п’є зранку чорну каву, а я люблю чай.* = *Моя дружина п’є зранку чорну каву, а я люблю пити зранку чай.*

У спеціальній літературі *синтаксичний еліпс* розглядають як “еліптичну конструкцію”, “еліптичне речення” і “еліптичне висловлення”. Конструкція є явищем структурного синтаксису, а висловлення – комунікативного, речення – гіперонімічний термін, в якому сконцентровано структурний, семантичний, комунікативний параметри синтаксичної одиниці.

Семантичний еліпс відрізняється від синтаксичного тим, що зміст невираженого члена не визначено однозначно і можливі кілька варіантів на позначення невисловленого змісту. Цей вид імплікації поширений в усіх мовних стилях. У сучасній літературі він став прийомом, що мобілізує увагу читачів, слухачів, і уможливорює вилучення низки складових логічної послідовності у переході від однієї думки до іншої, цей прийом допомагає уникнути багатослів'я і лінійності викладу. Наприклад: *Моя дружина змінила роботу, бо вона заробляла значно менше, ніж зараз.* Семантичний еліпс представлено порівняльною конструкцією *ніж зараз*, яка допускає кілька варіантів на позначення невираженої інформації: *ніж на новій роботі* або *ніж вона заробляє зараз.*

Суть *контекстуального еліпса* полягає в тому, що будь-який надлишковий у певному оточенні елемент речення не повторюється, спирається на попередній контекст і на однозначність комунікативної ситуації. За контекстуального еліпса поповнення відбувається з макроконтексту. Розрізняють такі види контекстуальних еліптичних конструкцій: а) еліптичні конструкції з безпосереднім, прямим поповненням із макротексту (еліпс – не повторення антецедента в тій чи іншій формі): – *Вибачте. Скажіть, будь ласка, де знаходиться вікно реєстрації Міжнародних авіаліній України? – Підніміться ескалатором на другий поверх. Воно буде праворуч від Вас;* б) еліптичні конструкції з непрямым, асоціативним поповненням із макроконтексту (незаміщена позиція не співвідноситься з яким-небудь антецедентом; у макроконтексті є лише непрямі вказівки на значення еліпсованої форми): – *За своїм юридичним статусом Ви є повним товариством? – Так, справді...Компанією керує рада директорів.*

Неповні речення з *ситуативним еліпсисом* передбачає опускання елементів мовленнєвого ланцюжка, які стають надлишковими в цій ситуації. – *Який ресторан Ви могли б мені порекомендувати? – Все залежить від Ваших уподобань.* Або: – *Передайте мені теку, будь ласка. – Яку? Цю чи ту? – Ту, що лежить ліворуч від Вас.*

Еліпсис – не засіб синтаксичного зв'язку, він є наслідком наявності синтаксичних зв'язків, виражених іншими синтаксичними засобами або зумовлених контекстом і ситуацією. З погляду змісту еліптичними вважають такі речення, в яких порушена мовна норма, тобто зміст сказаного може бути зрозумілим за відтворення первинного повного речення.

З комунікативної точки зору еліптичні конструкції сприяють значному скороченню обсягу тексту. Безумовно, що на вибір тієї чи іншої скороченої конструкції може вплинути мета висловлювання, жанр, стиль, структура речення або абзацу, а також певний суб'єктивний момент, який полягає у тому, що мовець (автор) може надавати у своєму мовленні перевагу одним зворотам і уникати вживання інших. Еліпс існує лише в умовах мовленнєвої єдності, де він є актом мовленнєтворення і виконує смислетворювальну і смислерозрізнявальну функції. Поза структурою мовленнєвого акту еліптичне утворення припиняє своє існування, перетворюючись у слово чи словосполучення, тобто у цьому випадку відбувається перехід мовленнєвої одиниці, яка має певні комунікативні наміри, в одиницю мови, яка є номінацією того чи іншого явища [6, 28].

Зі стилістичного погляду прагнення до економії мовних засобів призводить до появи нових конструкцій, які збагачують мову, роблять мовлення динамічним, виразним. III. Баллі відносить еліпсис до виражальних засобів мови, пов'язуючи його виникнення і вживання з функційною спрямованістю мовлення. А. Загнітко акцентує увагу на особливому стилістичному потенціалі еліптичних речень, їх надзвичайній емоційній насиченості та експресивній забарвленості [3, 308].

Проаналізувавши наукові праці, ми дійшли висновку, що лексична неповнота не є недоліком, а навпаки, вона робить наше мовлення більш живим, звучним, природнім.

Відмінність між неповними й еліптичними реченнями дозволяє стверджувати, що еліптичні речення не є загальномовним синтаксичним засобом. Явище еліпса стало можливим завдяки імпліцитному передаванню інформації. Імплікація оснований на можливості невербального спілкування і виражається прихованим смислом тла комунікації, легко відновлюється із ситуації. В лінгвістичній літературі імпліцитними називають зв'язки, які мають місце за відсутності вочевидь виражених елементів, з допомоги яких здійснюється зв'язок між двома компонентами тексту, є найбільш складним видом зв'язку з точки зору встановлення і розпізнавання комунікантами, надзвичайно ефективні для “стиснення” тексту, без зміни обсягу переданої інформації.

Еліптичні речення – комунікативна реалізація і модифікація повного граматичного речення, неназвані члени якого прогнозуються змістом висловлювання, тобто їх семантична неповнота відносна.

Список використаних джерел

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Дудик П.С. Неповні речення в сучасній українській мові / Дудик П.С. // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, 1958. – С. 129-260.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке: Уч. пособ. – М.: Высшая школа, 1974. – 160 с.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 500 с.
6. Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление: Монография. – Пятигорск, 2000. – 230 с.
7. Українська мова. Енциклопедія / [В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін.] – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
8. Чередниченко І.Г. Граматична структура неповних речень та основи їх класифікації / І.Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – 1954. – № 3. – С. 14-20.

Анотація. У статті проаналізовано феномен еліпса з точки зору структурно-семантичної незавершеності і семантичної відтворюваності/ невідтворюваності, визначено стилістичний потенціал, встановлено, що вивчення еліпса необхідне для розуміння процесів, пов'язаних з економією мовних засобів. Еліпс є одним із засобів синтаксичної компресії і сприяє реалізації принципу економії мовних засобів.

Ключові слова: еліпс, еліптична конструкція, синтаксична компресія.

Summary. The author in this article is analyzing the phenomenon of ellipsis from the point of view of structural semantic incompleteness and semantic replicability/ unreplicability; it is determined their stylistic potential; it is established that studying ellipsis is necessary for understanding processes, connected with linguistic means saving. Ellipsis is only one of the syntactical compression diversity and it realizes the principle of linguistic economy producing.

Key words: ellipsis, elliptical constructions, syntactical compression.

УДК 811.161.2'367:821.161.2-31.c1/7.08

КОВАЛЕНКО Б.О.

РОЗМОВНА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ РУХУ У РОМАНІ А. СВИДНИЦЬКОГО “ЛЮБОРАЦЬКІ”

Дослідження творчості А. Свидницького з кінця XIX ст. і до сьогодні пройшло ряд етапів свого розвитку, але мова роману “Люборацькі” – прегарна, натуральна, барвіста і з легким подільським відтінком [2, 4], – майже не досліджувалася, хоч, як зазначає Р.С. Міщук, – “...це своєрідна сторінка в розвитку української літературної мови” [8, 531].

Українська літературна мова розвинулася й продовжує розвиватися на ґрунті мови народної, перебуваючи на “всіх етапах розвитку у взаємозв’язках з говорами” [6, 125], які постають основою української літературної мови на всіх її структурних рівнях [7, 27].

Мета нашої статті – простежити використання письменником розмовної лексики на позначення руху. Матеріалом обрано неавторизований список роману, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Лексика – це найрухливіший шар мови. Лексична система постійно розвивається за своїми внутрішніми законами, а також під більшим або меншим впливом екстралінгвальних чинників. Досить велику групу серед слів загальноновживаної лексики складають так звані розмовні слова, поширені в розмовно-побутовому стилі усного літературного мовлення. Розмовна лексика використовується і в мові художньої літератури як один з її важливих компонентів, зокрема в діалогах і описах побутових ситуацій, тоді, коли автор прагне надати мові свого твору розмовного забарвлення. Вона постійно поповнюється з таких джерел: жива усна мова, просторіччя і діалекти,